



फलटण संस्थानचे अधिपती श्रीमंत मालोजीराजे यांनी महिलांच्या उन्नतीसाठी केलेले कार्य

कदम संतोष तुकाराम

इतिहास विभाग, मुधोजी महाविद्यालय, फलटण

सारांश - १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात इंग्रजांच्या सहवासाने व इंग्रजी शिकलेल्या पहिल्या पिढीतील तरुणांच्या सुधारणावादी विचारांनी सामाजिक, धार्मिक सुधारणांचा श्रीगणेशा झाला. तर सन १९ व्या शतकाच्या मध्यानंतर महात्मा फुले यांच्या समाजसुधारणे विषयीच्या क्रांतीकारी विचारांनी व कृतीशीलतेने सामाजिक सुधारणेच्या विचारांना चळवळीचे स्वरूप प्राप्त होवून तो गतिमान बनली.

प्रस्तावना-

महात्मा फुले यांचे सामाजिक सुधारणेबाबतचे क्रांतीकारी विचार व कृतीशीलता यांचा प्रभाव श्रीमंत मालोजीराजे यांच्या कार्यावर पडल्याचे जाणवते. याशिवाय राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज, कर्मवीर भाऊराव पाटील व महर्षि धोंडो केशव कर्वे यांच्या अलौकिक कार्याने श्रीमंत मालोजीराजे प्रभावीत झाले होते. श्रीमंत मालोजीराजे यांनी आपल्या कारकीर्दित फलटण संस्थानातील महिलांच्या उन्नतीसाठी अनेक सुधारणा केल्या.

बालपण ते राज्यारोहण :-

श्रीमंत मालोजीराजांचा जन्म सौ. सीतादेवी व श्रीमंत रघुनाथराव नाईक निंबाळकर या दांपत्याच्या पोटी दि. ११ सप्टेंबर १८९६ रोजी श्री. गणेश चतुर्थीच्या शुभदिनी निंबोरे (आजोळी) ता. फलटण या गावी झाला. श्रीमंत मुधोजीराव यांचे चिरंजीव श्रीमंत व्यंकटराव ऊर्फ नाईकसाहेब हे सन १८८७ मध्ये निपुत्रीक मृत्यू पावल्यामुळे श्रीमंत मुधोजीरावांनी रघुनाथराव नाईक निंबाळकर यांचा मधला मुलगा नारायणराव ऊर्फ नानासाहेब यांना दि. २८ डिसेंबर १८९९ रोजी दत्तक घेऊन त्यांचे नाव मालोजीराव असे ठेवले. श्रीमंत मालोजीराजांचे शिक्षण कोल्हापूर व नंतर राजकोट येथे राजकुमार कॉलेजमध्ये झाले. तेथेच टेनीस, पोलो, शुटींग, पोहणे इ. खेळांमध्येही त्यांनी प्राविण्य मिळविले. तेथील शिक्षणक्रम पूर्ण करून ते फलटणला आले दि. १८/१२/१९१३ साली त्यांचा विवाह माळेगांवचे सरदार श्रीमंत कै. शंभुसिंहरावराजे जाधवराव यांच्या सुकन्या श्रीमंत आबईसाहेब ऊर्फ श्रीमंत लक्ष्मीदेवी यांचेशी झाला. दरम्यानच्या काळात वयाच्या ७९ व्या वर्षी दि. १७ ऑक्टोबर १९१६ रोजी श्रीमंत मुधोजीरावांचे निधन झाले. श्रीमंत मालोजीराजे अल्पवयीन असल्याने संस्थानचा राज्यकारभार ब्रिटिश सरकारने नेमलेल्या अॅडमिनिस्ट्रेटर मार्फत चालविला. पुढे श्रीमंत मालोजीराजे २१ वर्षांचे झाल्यानंतर नोव्हेंबर १९१७ साली त्यांचा राज्यभिषेक झाला व फलटण संस्थानच्या राज्यकारभाराची सुत्रे दिवाळीच्या पाडव्याच्या दिवशी (दि. १५/११/१९१७) त्यांनी हाती घेतली.^१ तेंव्हापासून त्यांनी नेहमीच प्रजाहिताचा विचार केला.

महिलांची उन्नती :-

आपल्या समाजातील स्त्रिया साक्षर , सुजाण व जागृत झाल्याशिवाय समाजाची प्रगती होणे अशक्य आहे. या जाणिवेने श्रीमंत मालोजीराजांनी आपल्या संस्थानातील स्त्रियांच्या अडीअडचणी दुर करून त्यांच्या उन्नतीसाठी पुढील सुधारणा घडवून आणल्या.

पडदा पध्दत बंद :-

उच्चकुलीन मराठा समाजात परंपरेने चालत आलेल्या स्त्रियांच्या बाबतीतील (गोषा) पध्दतीचा त्याग करण्याचा निर्णय राजदांपत्याने घेतला. श्रीमंत मालोजीराजांच्या प्रोत्साहनावरून श्रीमंत राणीसाहेबांनी राज्यारोहणाच्या दिवशीच दि.१७ नोव्हेंबर १९१७ मोठ्या धैर्याने पूर्वापार चालत आलेली पडदा घेण्याची पध्दती झुगारून दिली. एवढेच नव्हेतर श्रीमंत राणीसाहेब इतर सार्वजनिक समारंभात पडद्याशिवाय सहभागी होत व राजकारणातील स्त्रिया पडदा सोडून बाहेर आल्यानंतर कशा समाजसेवा करू शकतात हे त्यांनी कृतीतून दाखवून दिले.^३ म्हणजे साठ वर्षांपूर्वी त्यांनी ही पडदा पध्दती मोडली. त्याची परिणती म्हणून मराठा समाजातील कित्येक स्त्रियांनी पडदा पध्दतीचा त्याग केला.

श्रीमंत सगुणाबाई मॅटर्निटी हॉस्पिटलची स्थापना :-

श्रीमंत राणीसाहेब संस्थानातील स्त्रियांच्या प्रश्नामध्ये जातीने लक्ष घालीत व ते प्रश्न सोडविण्यास श्रीमंत मालोजीराजे प्राधान्य देत. श्रीमंत मालोजीराजांनी दि. १० सप्टेंबर १९२८ रोजी श्रीमंत 'सगुणाबाई मॅटर्निटी हॉस्पिटल' ची स्थापना केली. इ.स. १९२८ मध्ये एका हरिजन स्त्रीच्या बाळंतपणात फार हाल झाल्याचे राणीसाहेबांच्या कानी येताच त्यांनी पुढाकार घेऊन या हॉस्पिटलची स्थापना केली.^३ या हॉस्पिटलमध्ये सर्व जातीच्या स्त्रियांना प्रवेश मिळण्याची सोय असून अगदी अल्पखर्चात स्त्रीयांच्या प्रसुतिची व औषधोपचाराची सोय केली. हे हॉस्पिटल पूर्ण वेळ खुले असून तेथे एका डॉक्टरची नेमणूक करण्यात आली. त्यामुळे स्त्रियांच्या बाबतीतील महत्वाच्या प्रश्नाची सोडवणूक झाली. या सोयीचा लाभ अनेक गरीब व गरजू महिलांना मिळत होता.

बालविवाहास बंदी :-

समाजातील बालविवाहाची अनिष्ट प्रथा बंद करण्यासाठी महात्मा फुले, विष्णुशास्त्री पंडित इत्यादी अनेक समाज सुधारकांनी प्रयत्न केले होते. बालविवाहाचे अनिष्ट परिणाम प्रामुख्याने स्त्रीच्या जीवनावरच होत असत म्हणून श्रीमंत मालोजीराजांनी आपल्या संस्थानात ब्रिटिश सरकारने सन १९२४ मध्ये पास केलेला 'शारदा कायदा' संस्थानात दि.१ एप्रिल १९३० पासून लागू केला. या कायदानुसार २१ वर्षांचा मुलगा व १४ वर्षांची मुलगी झाल्याशिवाय विवाह करण्यास बंदी घातली. तसेच जो कोणी बालविवाह विधी करेल व जे या विवाहास जबाबदार आहेत त्यांना एक महिना साधी कैद व तीनशे रुपये दंड केला जाई.^४ या कायद्याची काटेकोरपणे अंमलबजावणी होते ही नाही हे पाहण्याचे काम श्रीमंत राणीसाहेबांकडे सोपविले. त्याबाबत त्यांनी खेड्यातील गावकामगारांना सक्त आदेश दिले होते.

शिशु संगोपन केंद्र :-

ज्या गरीब लोकांना उद्योग, कामामुळे आपल्या अर्भकाची काळजी घेण्यास सवड होत नाही अशा लोकांच्यासाठी या केंद्राची फार मोठी सोय होणार होती. म्हणून मुलांची होणारी अनास्था व त्यापासून होणारी मृत्यू संख्या पाहून शिशुसंगोपन केंद्रे अतिशय

आवश्यक आहेत. तसेच या संगोपन केंद्राची लोकांना माहिती व्हावी त्यासाठी संस्थानात शिशु सप्ताह व आरोग्य प्रदर्शन दि.१ डिसेंबर ते ४ डिसेंबर १९२९ मध्ये भरविण्यात आले होते.^५

महिला मंडळाची स्थापना :-

स्त्रीयांच्या पुरोगामी विचारांचा व कर्तृत्वाचा आदर केला पाहिजे असे श्रीमंत मालोजीराजांना वाटत होते. स्त्रीयांचा शैक्षणिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिक दर्जा सुधारण्यासाठी राजदांपत्याने सातत्याने प्रयत्न केले. महिलांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी व त्यांची उन्नती साधण्यासाठी श्रीमंत लक्ष्मीदेवी राणीसाहेबांच्या पुढाकाराने दि.१७ मार्च १९३७ मध्ये 'फलटण महिला मंडळाची' स्थापना करण्यात येवून श्रीमंत लक्ष्मीदेवी यांची पदसिध्द अध्यक्षा म्हणून नियुक्ती करण्यात आली. ह्या मंडळात २३५ स्त्री सदस्या होत्या. स्त्रीयांना मंडळामार्फत इंग्रजी व मराठी शिक्षण दिले जात होते. या मंडळाची बैठक प्रत्येक १५ दिवसाला घेतली जावून त्या बैठकीत श्रीमंत लक्ष्मीदेवी राणीसाहेब मार्गदर्शन करत. ग्रामीण भागातील महिलांची संघटना व उन्नती करण्यासाठी ग्रामीण भागातही महिला मंडळाच्या शाखा सुरु करण्यात आल्या. या महिला मंडळामार्फत फिरत्या दवाखान्याचे पथक सुरु करण्यात आले होते. त्याचा लाभ ग्रामीण भागातील महिलांना झाला. तर स्त्रियांमध्ये वाचनाची आवड निर्माण व्हावी म्हणून फलटण, पिंपरद, विडणी, गुणवरे या ठिकाणी मंडळामार्फत वाचनालये सुरु केली होती. दरबारामार्फत या मंडळाच्या कार्यास प्रोत्साहन व आर्थिक अनुदानही दिले जात होते.^६

कायदेमंडळाचे सभासदत्व :-

पुरोगामी विचारांच्या व स्त्री, पुरुष समानता मानणाऱ्या श्रीमंत मालोजीराजांनी सन १९३६ नंतर संस्थानातील स्त्रियांना कायदेमंडळाच्या निवडणुकीत मत देणे, कायदे मंडळाचे सभासद होणे हे हक्क दिले होते. श्रीमंत मालोजीराजांनी फलटण संस्थानात स्वातंत्र्यप्राप्तीपूर्वी ११ वर्षे अगोदर स्त्रीयांना कायदेमंडळात काही प्रमाणात प्रतिनिधीत्व दिले होते. यावरून श्रीमंत मालोजीराजांचे पुरोगामित्व सिध्द होते.^७

इंग्रजी शिक्षण :-

श्रीमंत मालोजीराजांच्या प्रेरणेने व प्रोत्साहनाने सन १९२१ मध्ये राजवाड्यात फलटण मधील प्रौढ स्त्रियांना इंग्रजी शिकविण्याचा वर्ग सुरु करण्यात आला होता. या वर्गात सौ. लिखिते, सौ.उषाताई कानेटकर, सौ. हळबे श्रीमंत लक्ष्मीदेवी राणीसाहेब व इतर स्त्रिया शिक्षण घेत होत्या. या वर्गाला शिकविण्याची जबाबदारी श्री. शं. के. कानेटकर यांच्यावर सोपविली होती.^८

समारोप :-

थोडक्यात श्रीमंत मालोजीराजांनी आपल्या कारकीर्दत महिलांच्या उन्नतीसाठी भरीव कार्य करून फलटण संस्थानात आधुनिक युगाचा प्रारंभ केला. म्हणून पुरोगामी महाराष्ट्रातील श्रीमंत मालोजीराजे नाईक निंबाळकर हे एक समाजसुधारकच होते. असे म्हटले जाते तर वावगे उरणार नाही.

संदर्भसूची

१. भोसले शिवाजीराव (संपा), स्मरणिका, कै.श्रीमंत मालोजीराजे नाईक निंबाळकर राजेसाहेब पुतळा स्मारक समिती, फलटण १९८३, पान २७
२. पाटणे संभाजीराव, सातान्याचे कोहिनूर, संस्कृती प्रकाशन पुणे २०११, पान.२७
३. नाईक निंबाळकर विजयसिंह तथा शिवाजीराजे (संपा), रयतसेवक : श्रीमंत मालोजीराजे, श्रीमंत मालोजीराजे प्रतिष्ठान फलटण १९९७ पान २९
४. दै. स्थैर्य दि. १९/११/२०१२ पान २
५. फलटण दरबार आज्ञापत्रिका १० जाने १९३० पान.८२
६. देशमुख विश्वासराव मालोजीराजे, श्रीमंत मालोजीराजे प्रतिष्ठान, फलटण २००४ पान ४४
७. विक्रम आपटे (संपा), विवेकानंद स्मरणिका, विभा. मराठी संमेलन, फलटण २०११ पान ४२
८. दै.स्थैर्य, उपरोक्त पान २